

ΑΠΟΞΕΝΩΣΗ, ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ ΚΑΙ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ «ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ», ΤΩΝ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ ΚΑΙ Η ΑΣΚΗΣΗ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ» ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Βασίλης Αλμπάνης*

Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο αποτελεί μια προσπάθεια αναζήτησης των αιτιών της αποξένωσης και του περιεχομένου της, στα πλαίσια της κυριαρχίας της εμπορευματικής παραγωγής. Υπογραμμίζεται η προέλευση της αποξένωσης στην εμπορευματική κεφαλαιοκρατική παραγωγή με την επικράτηση της μισθωτής εργασίας.

Η αποξένωση ωστόσο δεν περιορίζεται μόνο στο εργοστάσιο και τον εργάτη, διότι η γενίκευση και η καθολική κυριαρχία της εμπορευματικής παραγωγής έχουν ως συνέπεια και τη γενίκευση της αποξένωσης.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το κεφάλαιο χρησιμοποιεί διάφορες μεθόδους αλλά και πορίσματα της επιστήμης ώστε να «διευκολυνθεί» η αύξηση της εκμετάλλευσης των εργαζομένων, αλλά και να αμβλυνθεί η οποιαδήποτε αντίδραση προκύψει. Η πρόσληψη κοινωνικών λειτουργών, ψυχολόγων και γενικότερα η άσκηση «κοινωνικής πολιτικής» από πλευράς του κεφαλαιοκράτη αποτελούν μερικές από αυτές τις μεθόδους.

Αντίθετα με την υπόθεση, ότι το κοινωνικό μέτωπο των εργαζομένων θα επιβάλει συνθήκες που θα δώσουν τη δυνατότητα στους φορείς τους (π.χ. σωματεία εργαζομένων) να χρησιμοποιήσουν Κοινωνικό Έλεγχο Εργασίας, με πρόσληψη από αυτούς κοινωνικών λειτουργών, ψυχολόγων, ιατρών, δεν μπορεί παρά αυτή η δυνατότητα να αποτελέσει μόνο το «εφαλτήριο» υπεράσπισης της προσωπικότητας του υποκειμένου απέναντι στην προοπτική αποξένωσης, απέναντι στην εμπορευματοποίηση της προσφοράς εργασίας.

1.1. Η αποξένωση στη μαρξιστική σκέψη

Η αποξένωση και η αλλοτρίωση, σύμφωνα με τους κλασσικούς του μαρξισμού, εμφανίζονται με την εμφάνιση της μισθωτής εργασίας. Ειδικότερα ο κάτοχος των μέσων παραγωγής μισθώνει την εργατική δύναμη με σκοπό την παραγωγή εμπορευμάτων. Το εμπόρευμα έχει όμως διπλή φύση: Είναι αξία χρήσης και ταυτόχρονα ανταλλακτική αξία. Η δεύτερη φύση είναι που το καθιστά εμπόρευμα. Αλλά στην εμπορευματική παραγωγή, ο μισθωτός δεν είναι κάτοχος ούτε των μέσων παρα-

---

* Ο Β. Αλμπάνης είναι κοινωνικός λειτουργός.

γωγής ούτε του προϊόντος της εργασίας του. Το εμπόρευμα, συνεπώς, στέκεται απέναντι στον παραγωγό ως δύναμη ξένη και ακατανόητη. Συνεπώς, η ρίζα της αποξένωσης αναζητείται στο επίπεδο της υλικής παραγωγής και με αφετηρία αυτό το επίπεδο, στα πεδία της ιδεολογίας, της θρησκείας, της ηθικής και της πολιτικής.¹

Στην εμπορευματική κοινωνία ο ίδιος ο εργάτης γίνεται εμπόρευμα, δηλαδή πράγμα που πουλείται και αγοράζεται και χάνει την ανθρώπινη προσωπική υπόστασή του. Η εργασία πλέον δεν παράγει μόνο εμπορεύματα, παράγει και τον εαυτό της και τον εργάτη σαν ένα εμπόρευμα.² Ο Μαρξ λοιπόν θεωρεί βασικούς παράγοντες της αποξένωσης, το τρίπτυχο: ατομική ιδιοκτησία, καταμερισμό εργασίας, εμπόρευμα - χρήμα. Η εργασία είναι κατ' αρχήν έκφραση των δυνατοτήτων του ανθρώπινου όντος. Μέσω της εργασίας αντικειμενοποιούνται οι ανθρώπινες δυνατότητες.³ Αλλά στην εμπορευματική παραγωγή, η αντικειμενοποίηση έχει ως άλλη όψη της την αποξένωση.⁴ Η αποξένωση συνεπώς του άμεσου παραγωγού από τα μέσα εξωτερικεύσεώς του, έχει σαν αποτέλεσμα όχι μόνο την απώλεια του ελέγχου του προϊόντος της εργασίας του, αλλά και την υπέρβαση μιας κατάστασης, στα πλαίσια της οποίας οι άμεσοι παραγωγοί παύουν να συναντώνται σαν ίσοι και ελεύθεροι κάτοχοι χρηστικών αξιών και προσφέρονται στην αγορά εργασίας μόνο σαν κάτοχοι της εργατικής τους δύναμης, πηγής τώρα όχι μόνο αξιών χρήσης, αλλά προπάντων ανταλλακτικών αξιών.⁵

1. Ε. Μπιτσάκης, *Γονίδια του μέλλοντος*, σελ. 169, εκδ. Προσκήνιο.

2. Γ. Ιμβριώτης, *Δοκίμια μαρξιστικής φιλοσοφίας*, σελ. 276, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

3. Ο άνθρωπος με την εργασία, δεν μετασχηματίζει μόνο τη φύση, παίρνοντας από αυτήν τα αναγκαία μέσα για την ύπαρξή του, αλλά δημιουργεί τον ίδιο τον άνθρωπο. Χάρη στην εργασία, ο άνθρωπος αρχίζει να ξεχωρίζει από τον κόσμο των ζώων. Από την εμφάνιση του ανθρώπου και έπειτα, η ιστορία της φύσης και η ιστορία του ανθρώπου αλληλοεπηρεάζονται. Ούτε η εργασία, λοιπόν, υπήρχε πριν τον άνθρωπο ούτε ο άνθρωπος υπήρχε χωρίς την εργασία. Όπως τονίζει ο Ένγκελς στη *Διαλεκτική της Φύσης*, μόνο με την εργασία, με την προσαρμογή σε όλο και νέες λειτουργίες, με την κληρονομική μεταβίβαση της αποκτημένης με αυτόν τον τρόπο ειδικής ανάπτυξης των μυών των τενόντων και σε μικρότερα χρονικά διαστήματα των ιδίων των οστών και με την ασταμάτητα επαναλαμβανόμενη εφαρμογή αυτής της κληρονομικής τελειοποίησης σε νέες, όλο και περισσότερο πολύπλοκες λειτουργίες, το ανθρώπινο χέρι έφτασε σε αυτό τον υψηλό βαθμό τελειοποίησης, από όπου μπορεί να ξεπηδήσει το θαύμα των πινάκων του Ραφαήλ, της μουσικής του Παγκανίνι (βλ. Φ. Ένγκελς, *Διαλεκτική της Φύσης*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή). Κατά τον Μαρξ, η εργασία σηματοδοτεί την αντικειμενοποίηση της ουσίας του ανθρώπου. Η ίδια η αντικειμενοποίηση δεν είναι τίποτα άλλο παρά εργασία που ενσωματώθηκε και απέκτησε υλική μορφή σε ένα αντικείμενο. Έτσι μέσω της δραστηριότητάς του, ο άνθρωπος επιφέρει μια διαμόρφωση του αντικειμενικού κόσμου, με την οποία αναδεικνύει τον εαυτό του ως ειδολογική ύπαρξη.

Συνεπώς, η αντικειμενοποίηση αποτελεί την επιβεβαίωση του ανθρώπου στον αντικειμενικό κόσμο όχι μόνο με τη σκέψη αλλά με όλες τις αισθήσεις που μπορούν να εκδηλωθούν μόνο μέσα από την ύπαρξη των αντικειμένων τους, μέσα από την εξανθρωπισμένη φύση. Έτσι λοιπόν, η αντικειμενοποίηση αποτελεί μια διαδικασία μέσω της οποίας οι ικανότητες του ανθρώπου μεταβιβάζονται στο αντικείμενο, το καθιστούν ανθρώπινο, ενώ ταυτόχρονα αλλάζει και ο ίδιος ο άνθρωπος. Αναλυτικότερα στο: Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* σελ. 97-133, εκδ. Γλάρος.

4. Ε. Μπιτσάκης, *Γονίδια του μέλλοντος*, ό.π.

5. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων / Τομέας Φιλοσοφίας: *Ο Καρλ Μαρξ και η φιλοσοφία*, Α' Πανελλήνιο Συνέδριο, σελ. 236, εκδ. Gutenberg

Σε συνθήκες αυτοματοποιημένης, ηλεκτρονικής, εκμηχανισμένης κ.τλ., διαδικασίας της παραγωγής, ο εργάτης μετατρέπεται ουσιαστικά σε εξάρτημά της. Κάτω από την καπιταλιστική διεύθυνση, με τις μηχανές να καθορίζουν συχνά τον ρυθμό δουλειάς και τον τρόπο εκδήλωσής της, ο εργαζόμενος υποβάλλεται σε σωματική, πνευματική και ψυχική δοκιμασία, που συχνά φτάνει στην εξάντληση και την αναπηρία. Στο τελευταίο συντελεί καθοριστικά και το ότι ο εργάτης δουλεύει μέσα σε συνθήκες με τη μόνιμη απειλή να μείνει άνεργος και να στερηθεί τα μέσα επιβίωσής του.⁶

Έτσι στο επίπεδο των παραγωγικών διαδικασιών από τις αρχές του 20ού αιώνα περνάμε στον Τεηλορισμό, ο οποίος εκφράζει πολύ καθαρά τα παραπάνω. Σύμφωνα με το «τεηλορικό» παράδειγμα, ο εργάτης θα πρέπει να έχει όσο το δυνατό λιγότερες γνώσεις και να γνωρίζει, ει δυνατόν, μόνο κάποιες απλές κινήσεις.⁷

Ο Τέηλορ φτάνει μάλιστα να υποστηρίξει ότι το ιδεώδες της «επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας» (όπως χαρακτηρίστηκε η μέθοδος Τέηλορ) θα ήταν η αντικατάσταση του εργάτη της αλυσίδας παραγωγής με τον «εκπαιδευμένο» γορίλα. Εγγίζουμε τα όρια της γελοιογραφικής καρικατούρας και όμως αυτή είναι η βαθύτερη δυναμική του «τεηλορικού» επιμεριστικο-υποδείγματος.⁸

Με τον καταμερισμό της εργασίας και πιο ειδικά με τον καταμερισμό στο καπιταλιστικό εργοστάσιο ο άνθρωπος αντί να δρα ως ένα καθολικό ον περιορίζεται σε μια αποσπασματική, επιμέρους δραστηριότητα. Αντί να αναπτύσσει την ουσιαστική ανθρώπινη ικανότητά του να αγκαλιάσει το σύνολο του πολιτισμού, περιορίζεται σε ένα απειροελάχιστο μέρος του.⁹

Αιώνια αλυσοδεμένος σε ένα μόνο μικρό κομμάτι του όλου, ο άνθρωπος ο ίδιος δεν εξελίσσεται σε τίποτα άλλο παρά σε μια υποδιαίρεση του όλου. Αιώνια στο αυτί του ο ήχος του τροχού που γυρίζει ποτέ δεν αναπτύσσει την αρμονία της δικιάς του ύπαρξης και αντί να βάλει τη σφραγίδα της ανθρωπότητας πάνω στη δική του φύση, δεν καταφέρνει να γίνει τίποτα περισσότερο από το αποτύπωμα της απασχόλησής του και της εξειδικευμένης γνώσης του.¹⁰

Από τη μια λοιπόν «ο μερικός εργάτης» είναι ένα μέρος του ανθρώπου, από την άλλη, αντί της συνειδητής σχεδιοποιημένης κοινωνικής δύναμης που αρμόζει σε συνειδητά λογικά όντα, έχουμε μια ανεξέλεγκτη, τυχαία δύναμη, όπου οι οικονομικοί νόμοι οδηγούν το κόστος τυφλά.¹¹

Έτσι, ο άνθρωπος δεν συλλαμβάνεται πλέον ως έννοια και καθολική προσωπικότητα, αλλά σαν ένα ποσοτικό άθροισμα ικανοτήτων και δεξιοτήτων. Αυτός είναι ο αποσπασματικός άνθρωπος, ο κατακερματισμένος άνθρωπος. Μάλιστα, η επιχείρηση κατακερματισμού της ανθρώπινης προσωπι-

6. Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών (ΚΜΕ): *Ανεργία και Απασχόληση στην Ελλάδα*, σελ. 14, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

7. Κ. Μπενζαμέν: *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, εκδ. Εναλλακτικές Εκδόσεις.

8. Κ. Μπαϊρακτάρης: *Ψυχική υγεία και κοινωνική παρέμβαση*, σελ. 10, εκδ. Εναλλακτικές Εκδόσεις.

9. Γ. Ρούσης: *Ο Λόγος στην ουτοπία*, σελ. 85, εκδ. Γκοβόστης.

10. Ε. Φίσερ: *Τι είπε πραγματικά ο Μαρξ*, σελ. 18, εκδ. Γλάρος.

11. Κ. Μαρξ: *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, σελ. 133, εκδ. Γλάρος.

κότητας θεσμοθετήθηκε με την αντικατάσταση της εκπαίδευσης από την κατάρτιση στα πλαίσια της περιβόητης «εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης».¹²

Ακόμα, η ίδια η πώληση της εργατικής δύναμης και η εκμετάλλευσή της από τον κεφαλαιοκράτη την καθιστά μια ξένη εχθρική δύναμη, διότι η δραστηριότητά της είναι καταναγκαστική και συνεπώς όχι ελεύθερη και μη συνειδητή, εφόσον συντελείται στα πλαίσια της αναρχίας της αγοράς και όχι κάτω από το συνειδητό έλεγχο της κοινωνίας. Ταυτόχρονα με τη μορφή της μισθωτής εργασίας η δραστηριότητα του ανθρώπου χάνει τον κοινωνικό της χαρακτήρα, ενώ το ίδιο το άτομο εκφράζει τη σχέση του με άλλους ανθρώπους και με την κοινωνία μέσω των πραγμάτων και ως αφηρημένη προσωπικότητα.¹³

Απομονωμένος από τη δραστηριότητά του και από άλλους ανθρώπους, ο εργάτης αποξενώνεται από το είδος του, από την ουσία του, αλλά και από το προϊόν της εργασίας του, αφού αντί όλα αυτά να λειτουργούν ως αντικειμενοποίησή του, λειτουργούν ως ξένα και εχθρικά απέναντί του. Όχι μόνο δεν του ανήκουν αλλά ανήκουν σε εκείνους που τον εκμεταλλεύονται, έτσι ώστε όσο περισσότερα παράγει τόσο πιο ανθρώπινα φτωχός να γίνεται. Τέλος ο εργάτης αποξενώνεται από τη φύση, όχι μόνο γιατί γενικά η συμπεριφορά απέναντι στη φύση στα πλαίσια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είναι μια εχθρική συμπεριφορά, αλλά επειδή η σχέση του με τη φύση πραγματώνεται με μέσα παραγωγής που δεν του ανήκουν – μέσω μιας καταναγκαστικής, μη συνειδητής, αποσπασματικής δραστηριότητας, την οποία άλλοι οικειοποιούνται – και καταλήγουν στην παραγωγή ενός προϊόντος από το οποίο είναι απομονωμένος.¹⁴

Στον καπιταλισμό λ.χ., οι άνθρωποι δεν είναι πρόσωπα, είναι γρανάζια σε μια κολοσσιαία μηχανή, που ούτε να την ελέγξουν μπορούν ούτε είναι σε θέση να καταλάβουν σε τι ακριβώς θα χρησιμεύσει αυτό που φτιάχνουν με τόσο κόστος και βέβαια δεν θα έχουν ποτέ προσωπική επαφή με τον καταναλωτή ή τον χρήστη, όπως ο παλιός τεχνίτης που χαίρεται και καμαρώνει για την καλή δουλειά και με χαρά εισπράττει την επιδοκμασία του χρήστη, που τον κάνει να νιώθει κοινωνικά χρήσιμος.¹⁵

Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή είναι μια γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή που απορρέει από την κυριαρχία της ιδιωτικής ιδιοκτησίας.¹⁶

Στα πλαίσια αυτής της παραγωγής:

- α) Από την οπτική γωνία της αφετηρίας και του αποτελέσματος της εργασίας, η αντικειμενοποίηση ως αναγκαία προϋπόθεση έκφρασης της ουσίας του ανθρώπου εκδηλώνεται ως απομάκρυνση και κυριαρχία των πραγμάτων πάνω στους ανθρώπους.

12. Η. Μικαλαρέας: *Το ταξικό περιεχόμενο της "Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης"*, Κομμουνιστική Επιθεώρηση, τ.1, σελ. 91-92, 1999 και Γ. Σαρηνγιάννης: *«Οι νέες κατευθύνσεις της Ε.Ε. και το νομοσχέδιο για τα μεταπτυχιακά και την έρευνα»*, Θέματα Παιδείας, σελ. 58 τ.2, 2000.

13. Γ. Ρούσης: *Ο Λόγος στην...*, σελ. 85, ό.π.

14. ό.π.

15. Β. Ραφαηλίδης: *Η μεγάλη περιπέτεια του Μαρξισμού*, σελ. 156, εκδ. Εικοστός Πρώτος.

16. Γ. Ρούσης: *Ο Λόγος στην .....*, σελ. 85, ό.π.

- β) Από την οπτική γωνιά της ίδιας της διαδικασίας της ανθρώπινης δραστηριότητας ως αναγκαίας διαμεσολάβησης για την υλοποίηση της αντικειμενοποίησης, η συγκεκριμένη εργασία κυριαρχείται από την αφηρημένη εργασία, η οποία υπόκειται σε μια εξωτερική και εχθρική προς τον παραγωγό αναγκαιότητα, την απόσπαση κέρδους, και η οποία ταυτόχρονα δεν αποτελεί ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου παραγωγού αλλά κάθε παραγωγού.
- γ) Από τη σκοπιά τέλος του κοινωνικού χαρακτήρα της ουσίας του ανθρώπου, δηλαδή των σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους και των σχέσεων ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία στα πλαίσια της εμπορευματικής παραγωγής, παρεμβαίνουν δευτερεύουσες διαμεσολαβήσεις – «πραγματοποίηση», φεικισμός, μορφή αφηρημένης εργασίας – ώστε ο κοινωνικός χαρακτήρας να υποτάσσεται στις σχέσεις των πραγμάτων, στο χρήμα και την εναλλακτική αξία.

Για παράδειγμα, μέσα στο πλαίσιο της φεικιοποίησης της ζωής τα πράγματα υποκαθιστούν και αποκτούν ταυτόχρονα «ανθρώπινες ιδιότητες». Έτσι το φανταστικό υποκαθιστά το πραγματικό με τέτοιο τρόπο που οι διάφορες σχέσεις των ανθρώπων με την πραγματικότητα να είναι αντικειμενικά αντιφατικές. Το ιστορικό γεγονός του αποχωρισμού της αφηρημένης εσωτερικής δραστηριότητας από την πραγματική δραστηριότητα δεν γεννάει μονάχα μονόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας, αλλά μπορεί να οδηγήσει σε ψυχολογική δυσαρμονία, σε διαχωρισμό της προσωπικότητας σε δύο σφαίρες: Τη σφαίρα των εκδηλώσεων μέσα στην πραγματική ζωή και τη σφαίρα των εκδηλώσεων μέσα σε μια ζωή που δεν είναι παρά φανταστική.¹⁷

Βέβαια όταν γίνεται λόγος για «πραγματοποίηση», από τη μια αυτό σημαίνει τη μετατροπή του εργαζόμενου σε εμπόρευμα, από την άλλη την κυριαρχία των πραγμάτων πάνω σε ανθρώπους. Έτσι όπως λέει ο Μαρξ, όσο περισσότερο ο άνθρωπος εναποθέτει τον εαυτό του στο Θεό, τόσο λιγότερο παραμένει ο εαυτός του, όσο μεγαλύτερο είναι το προϊόν που παράγει ο εργάτης τόσο λιγότερο ο εργάτης είναι ο εαυτός του.¹⁸

1.2 Γενίκευση της αποξένωσης - Ορισμένες μορφές

Η επιμεριστική συγκεντροποίηση, δηλαδή ο παροξυσμός του καταμερισμού της εργασίας και η παράλληλη τερατώδης συγκεντροποίηση οδηγούν σε οικολογικά, τεχνολογικά, κοινωνικά, οικονομικά ακόμα και ανθρωπολογικά αδιέξοδα. Η αδιάκοπη εμπορευματοποίηση της φροντίδας και ο καταμερισμός εργασίας οδήγησαν στη βιομηχανοποίηση και συγκεντροποίηση και της υγείας. Από την εποχή του μεγάλου αποκλεισμού - εγκλεισμού εφαρμόζεται το βιομηχανικό πρότυπο στους ψυχικά «αποκλίνοντες».¹⁹ Τα αποτελέσματα υπήρξαν καταλυτικά. Οι «ψυχοπαθείς» αποκλείστηκαν από την υπόλοιπη κοινωνία, η ψυχιατρικοποίηση επεκτάθηκε και αν ακολουθήσουμε τη λογική του επιμεριστικού - συγκεντρωτικού μοντέλου, σήμερα βαδίζουμε προς ένα μοντέλο, όπου κάθε άνθρωπος θα διαθέτει και τον ψυχίατρο ή τον ψυχαναλυτή του.²⁰

17. Η. Μικαλαρέας: *Τα ναρκωτικά σαν κοινωνικό φαινόμενο*, Τετράδιο Ψυχιατρικής, Νο 73, σελ. 49-50.

18. Κ. Μαρξ: *Οικονομικά και Φιλοσοφικά...*, σελ. 133, ό.π.

19. Βλπ. αναλυτικότερα: *Φουκώ, Ιστορία της τρέλλας*, εκδ. Ηριδανός.

20. Κ. Μπαϊρακτάρης: *Ψυχική υγεία και κοινωνική παρέμβαση*, σελ. 13, ό.π.

Από το παραπάνω παράδειγμα, αντιλαμβανόμαστε ότι η καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή και η συνακόλουθη αποξένωση δεν περιορίζεται μόνο στο εργοστάσιο και τον εργάτη, αλλά έχει ως συνέπεια και τη γενίκευση της αποξένωσης. Έτσι η αποξένωση επεκτείνεται πέρα από τις ώρες εργασίας και στον «ελεύθερο χρόνο» που μπαίνει σ' εισαγωγικά ακριβώς γιατί η συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων τον αξιοποιεί με την ίδια αποξενωμένη μορφή όπως το χρόνο εργασίας. Η αποξένωση επεκτείνεται πέρα από την παραγωγή σε όλες τις μορφές της κοινωνικής ζωής, αγκαλιάζει όλες τις τάξεις και τα στρώματα, ακόμα και τους ίδιους τους κεφαλαιοκράτες.²¹

Η αλλοτρίωση έχει ως αποτέλεσμα να αποπροσωποποιεί γενικά τις ανθρώπινες σχέσεις και όχι μόνο αυτές τις ειδικές σχέσεις που αλλοτριώνονται. Η ανθρώπινη συντροφικότητα αντικαθίσταται από σχέσεις που επιβάλλουν τη χρησιμοποίηση των ανθρώπων απ' άλλους ανθρώπους και την άποψη ότι ο σκοπός και το όφελος δεν έχουν σχέση με τους άλλους ανθρώπους, αλλά με τα αντικείμενα και την εκμετάλλευση των άλλων ανθρώπων για την απόκτηση αντικειμένων. Αυτό σημαίνει ότι ο καθένας συνάπτει με τους άλλους απρόσωπες σχέσεις, που εξαρτώνται από την ιδιοκτησία.²²

Η αποξένωση γενικεύεται, επεκτείνεται και παράλληλα συρρικνώνονται οι χώροι ελεύθερης κίνησης του υποκειμένου, περιορίζεται η δυνατότητα ανθρώπινης δράσης του, ενώ όποιος δεν ενσωματώνεται, πέρα από το ότι γίνεται οικονομικά ανήμπορος, θεωρείται περιθωριακός και ακοινωνήτος. Το υποκείμενο αποξενώνεται, κατακυριεύεται από το αντικείμενο που το εμποδίζει να γνωρίσει και το ίδιο το αντικείμενο.²³

Παράλληλα, η ίδια η έκφραση της προσωπικότητας πραγματοποιείται μέσα από την ταύτιση με τους κοινωνικούς ρόλους σαν αφηρημένη προσωπικότητα στην καθημερινή ζωή. Ο ρόλος δεν είναι πια μια μάσκα που φοριέται προσωρινά, γιατί έτσι το απαιτεί η ανάγκη επιβίωσης, αλλά τρόπος ζωής και πέρα από την εργασία. Ο άνθρωπος παραμορφώνεται μέσα στο ρόλο του, αποξενώνεται από τον εαυτό του, ακόμα και η γλώσσα που χρησιμοποιεί και ο τόνος της φωνής αντικαθίσταται από ένα προκατασκευασμένο μηχανισμό που απαιτεί η εμπορευματική παραγωγή και η οποία μεταμορφώνει οριστικά το φυσικό τρόπο φραστικής του έκφρασης.²⁴

Ένα τέτοιο άτομο κυριαρχείται από την έλλειψη τόπου, χώρου, ελευθερίας λόγου και έργων και βιώνει την τραυματική αίσθηση της έλλειψης του «κοινωνικού του είναι». Σε αυτές τις συνθήκες, οι άνθρωποι μπαίνουν στην υπηρεσία των ρόλων και όχι οι ρόλοι στην υπηρεσία των ανθρώπων.²⁵

Είναι φανερό ότι η παραγωγική διαδικασία δεν επηρεάζει τους ανθρώπους μόνο με την άμεση μορφή με την οποία τη βιώνουν κατά την εργασία τους, αλλά και έμμεσα ανάλογα με το πώς αυτή η ίδια διαδικασία αντανakλάται στους διάφορους κοινωνικούς χώρους ή θεσμούς είτε της κοινωνίας των ιδιωτών είτε του εποικοδομήματος όπως το σχολείο, η εκκλησία, κ.λπ.²⁶

21. Γ. Ρούσης: *Ο Λόγος στην.....*, σελ. 113, ό.π.

22. Μ. Cornforth: *Κομμουνισμός και ανθρώπινες αξίες*, σελ. 20, εκδ. Μνήμη.

23. Γ. Ρούσης: *Ο Λόγος στην.....*, σελ. 115, ό.π.

24. ό.π.

25. Η. Μιχαλάρεις: «Τα ναρκωτικά ως κοινωνικό φαινόμενο». *Τετράδια Ψυχιατρικής*, σελ. 49, Νο 73.

26. Μ. Χορκχάμερ: *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*, σελ. 79, εκδ. Ύψιλον.

Το φάντασμα της αποξένωσης που γεννιέται κατά τη διάρκεια της εργασίας πλανάται πάνω από τους ανθρώπους σε όλους τους κοινωνικούς τόπους. Καλύπτει έτσι όλο το χρόνο του ανθρώπου και όλη την κοινωνική πραγματικότητα. Η εξάρτηση λ.χ. από τα πράγματα (τη ναρκωτική ουσία) δεν είναι παρά μια ακραία έκφραση του παθητικού ανθρώπου της εμπορευματικής κοινωνίας, του παθητικού καταναλωτή της μαζικής κουλτούρας ή του παθητικά υποταγμένου στην αίγλη των καταναλωτικών συμβόλων γενικότερα.²⁷

Η αποσάθρωση της υποκειμενικότητας δεν συντελείται με την εξάρτηση από τις ναρκωτικές ουσίες. Έχει ήδη συντελεστεί κάτω από το βάρος μιας αποσαθρωμένης εμπορευματικής κοινωνίας, κάτω από το βάρος των αξιών που αυτή αναδεικνύει σε κυρίαρχες και κατά κάποιο τρόπο ολοκληρώνεται με την απομόνωση και την εξάρτηση από τα ναρκωτικά.²⁸ Έτσι η εξάρτηση εμπεριέχεται εν δυνάμει στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής.²⁹

Συμπερασματικά ο ανεπτυγμένος καπιταλισμός, καταστρέφοντας κάθε μορφή κοινωνικών σχέσεων, εκτός από τις σχέσεις εξάρτησης στην παραγωγή, στην κυκλοφορία εμπορευμάτων και στις κρατικές υπηρεσίες, καταστρέφει τη βάση για οποιαδήποτε κοινωνικότητα.³⁰

1.3 Μορφές εκμετάλλευσης - Ψυχολογικές μέθοδοι

Στο κεφάλαιο αυτό, θα αναφερθούμε σε μια ομάδα μεθόδων που κατά κανόνα δεν αποβλέπουν άμεσα στην εντατικοποίηση της εργασίας, αλλά κυρίως επιδιώκουν να δημιουργήσουν ένα «νέο κλίμα» στο εργοστάσιο, τέτοιο που να διευκολύνει μακροπρόθεσμα την εφαρμογή διάφορων συστημάτων εντατικοποίησης της εργασίας και γενικά αύξησης της εκμετάλλευσης. Άλλωστε η σύγχρονη επιχειρησιακή ψυχολογία της αστικής τάξης αφαίρεσε από την καπιταλιστική οργάνωση της εργασίας κάθε ρομαντική νότα.³¹

Οι μέθοδοι αυτές ονομάζονται συνήθως και «ψυχολογικές μέθοδοι» γιατί στηρίζονται στην αξιοποίηση των πορισμάτων της ψυχολογίας και αποβλέπουν στην επίδραση πάνω στη συμπεριφορά και γενικά την «ψυχολογία» του ανθρώπου. Για παράδειγμα, οι ειδικοί της Time Manager International (TMI) σε θέματα «organizational behavior» έρχονται να προσθέσουν στην έννοια της συναισθηματικής νοημοσύνης του ατόμου μια νέα παράμετρο, αυτή της συναισθηματικής νοημοσύνης της επιχείρησης. Εμβαθύνοντας και βελτιώνοντας την τελευταία, γίνεται δυνατή η εκμετάλλευση κατά το μέγιστο των παραγωγικών δυνατοτήτων των εργαζομένων, η ανάπτυξη και μεγέθυνση του ανθρώπινου κεφαλαίου και η επίτευξη καλύτερων αποτελεσμάτων.³² Δυστυχώς, η επεξεργασία, η θεωρητική θεμελίωση και η πρακτική εφαρμογή αυτών των μεθόδων αποτελεί αντικείμενο ολόκληρου «επιστημονικού τομέα» – των λεγόμενων «ανθρωπιστικών σχέσεων» – που από

27. ο.π., σελ. 139.

28. Γ. Ρούσης: *Ο Λόγος στην...*, ό.π.

29. Η. Μιχαλαρέας: «Τα ναρκωτικά ως κοινωνικό φαινόμενο. Ορισμένα ιδεολογικά ζητήματα», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τομ. 2, 1997.

30. Ε. Μπισσάκης: *Φιλοσοφία του ανθρώπου*, σελ. 87, εκδ. Gutenberg.

31. Μ. Σινάντερ: *Νεύρωση και πάλη των τάξεων*, σελ. 229, εκδ. ΡΑΠΠΑ.

32. Περιοδικό Συμβουλευείν, *Συναισθηματική Νοημοσύνη και απόδοση των εργαζομένων*, σελ. 10.

χρόνια περιλαμβάνονται στα προγράμματα των περισσότερων πανεπιστημίων των καπιταλιστικών χωρών.³³

1.4 Α) Θεωρητική βάση των «ανθρωπίνων σχέσεων»

Η θεωρία των «ανθρωπίνων σχέσεων» έχει συνδεθεί με το όνομα του αμερικανού κοινωνιολόγου Έλτον Μάγιο, και με τα πειράματα που πραγματοποίησε στις αρχές της δεκαετίας του '30.

Το βασικό συμπέρασμα από τα πειράματα αυτά ήταν, ότι η συμπεριφορά του εργάτη και κατά συνέπεια και η απόδοσή του στη δουλειά επηρεάζονται κατά πρώτο λόγο όχι από τις συνθήκες εργασίας, αλλά από τη διάθεσή του, από τα βασικά ένστικτα, τα οικογενειακά του προβλήματα, κ.λπ. Με δυο λόγια εξαρτάται από το πώς αισθάνεται ο ίδιος ο εργάτης.³⁴ Συνεπώς, οι ψυχικές καταστάσεις υγείας και ασθενείας είναι προσωπικές καταστάσεις, προσδιορισμένες σε σχέση με τη σπουδαιότητά τους για την ικανότητα του ανθρώπου να εκπληρώνει θεσμοποιημένους ρόλους.³⁵

Το κεφάλαιο βρήκε πρακτικά αξιοποιήσιμες τρεις κύριες πλευρές αυτών των θεωριών.³⁶

- α) Την απόδειξή τους ότι η απόδοση, δηλαδή η εκμετάλλευση των εργατών μπορεί να αυξηθεί, αν δημιουργηθούν οι μηχανισμοί αλληλεπίδρασης στα συναισθήματα των εργατών και προϋποθέσεις ικανοποίησης ψυχολογικών αναγκών.
- β) Την ερμηνεία που πηγάζει από τις παραπάνω θεωρίες, ότι η εργατική δυσαρέσκεια, που γεννά η καπιταλιστική εκμετάλλευση και καταπίεση, δεν έχει αντικειμενική βάση, αλλά οφείλεται σε ψυχολογικές αιτίες που μπορούν να θεραπευτούν στα πλαίσια πάντα του καπιταλισμού. Αυτό συμβαίνει διότι η κυρίαρχη τάξη προτιμά μια ιδεολογική κατεύθυνση των ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων. Επεξεργάζεται έτσι ένα σύστημα παραστάσεων τέτοιο που να οδηγεί τον πληθυσμό ν' αντιλαμβάνεται τις ανταγωνιστικές σχέσεις και σχέσεις εξουσίας με όρους που δεν σχετίζονται μ' αυτές. Ο πληθυσμός «οδηγείται» μ' αυτόν τον τρόπο να ερμηνεύει παρόμοιες σχέσεις χρησιμοποιώντας στις εκτιμήσεις του, κατηγορίες, που απ' τη στιγμή που δεν έχουν μαζί του κανένα συναφή δεσμό, μπορεί να συγκαλύπτουν τον «επικίνδυνο» χαρακτήρα τους. Μ' αυτή την έννοια, η «φυσικοποίηση» αποτελεί τη γενικότερη μέθοδο εκτίμησης που αντιστοιχεί σ' αυτές τις απαιτήσεις και πληροί αυτά τα κριτήρια συγκαλύψης. Ο μηχανισμός αυτής της «φυσικοποίησης» συνίσταται στην καταστροφή του κύρους που πιθανόν να έχει μια μειονότητα, αποδίδοντας και εξηγώντας τη σταθερή της συμπεριφορά σε φυσικά («φυσικοποιημένα» στην πραγματικότητα) χαρακτηριστικά.

Αυτό δηλαδή που εξηγεί τη συμπεριφορά των μειονοτήτων δεν είναι σ' αυτήν την περίπτωση κατά κανένα τρόπο η θέση την οποία κατέχουν μέσα σ' ένα ανταγωνιστικό συσχετισμό δυνάμεων, αλλά τα σταθερά κι αμετάβλητα χαρακτηριστικά της ιδιοσυγκρασίας τους. Χωρίς αμφιβολία, μια

33. Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών: *Η καπιταλιστική εκμετάλλευση στην Ελλάδα. Βαθμός και Μορφές*, σελ. 118, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

34. ό.π.

35. Μ. Σνάντερ: *Νεύρωση και πάλη....*, σελ. 230, ό.π.

36. Μ. Πρωτοπαπαδάκη: «Εισήγηση στο Α' Συνέδριο Ψυχολογίας», *Πρακτικά Συνεδρίου* σελ. 169.

από τις πιο συχνές όψεις της είναι η «ψυχολογιοποίηση», π.χ. ο χαρακτήρας του ατόμου, είναι ψυχολογικά ευάλωτος, είναι ανώριμος, κ.ά.³⁷

Όμως η ευαλωτότητα σε ψυχολογικό επίπεδο, (αν βέβαια υφίσταται), είναι η μορφή που παίρνει στο άτομο η κοινωνική ευαλωτότητα, που δημιουργείται από την απεξάρθρωση του κοινωνικού ιστού. Στα ελλείμματα της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας αντανακλώνται βαθειά ελλείμματα του κοινωνικού ιστού που κάνουν ελλειμματική τη διαδικασία κοινωνικοποίησης και ατελή την οργάνωση του ψυχισμού του ατόμου.³⁸

Βασική διαπίστωση των ειδικών ψυχολογικών μεθόδων είναι ότι ένα μεγάλο μέρος από τις οξείες αντιδράσεις που παρουσιάζονται στον τομέα της εργασίας θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί αν υπήρχε καλύτερη ανθρώπινη σχέση μέσα στο περιβάλλον.³⁹

γ) Τέλος, το κεφάλαιο δεν υποτίμησε τις ιδεολογικές πλευρές αυτών των θεωριών. Είδε δηλαδή ότι εξεταζόμενες κάτω από το πρίσμα των θεωριών αυτών, οι κοινωνικές σχέσεις στο εργοστάσιο μπορούν ευκολότερα να παρουσιάζονται σαν ψυχολογικές σχέσεις και έτσι να συγκαλύπτεται η σχέση υποταγής του εργάτη στο κεφάλαιο και η εκμετάλλευση του πρώτου από το δεύτερο.⁴⁰ Η τακτική αυτή χρησιμοποιείται από το κεφάλαιο, αφ' ενός για να εμποδίσει με τα αντίστοιχα προφυλακτικά μέτρα την εντεινόμενη πτώση της παραγωγής και αφ' ετέρου, για ν' αποκρύψει τις πραγματικές αιτίες της μαζικής ψυχικής εξαθλίωσης, για να εμποδίσει μια διαδικασία πολιτικοποίησης στη βάση.⁴¹

1.5 Β) Η αντικειμενική βάση της στροφής στις ψυχολογικές μεθόδους

Η σχέση εργασίας - κεφαλαίου είναι σχέση υποταγής του εργάτη στον κεφαλαιοκράτη. Στόχος του κεφαλαίου είναι, όπως είπαμε, όχι μόνο η απόσπαση περισσότερης υπεραξίας από τον εργάτη, αλλά πρωταρχικά η διαιώνιση και ισχυροποίηση αυτής της εκμεταλλευτικής σχέσης, η αύξηση της υποταγής του εργάτη στο κεφάλαιο. Αυτό στη γλώσσα της εργοδοσίας μεταφράζεται σε απαίτηση για περισσότερο «ζήλο», «πίστη», «αφοσίωση».

37. Στ. Παπαστάμου & Γκ. Μιούν: *Μειονότητες και εξουσία*, σελ. 82-83, εκδ. Αλέτρι και Στ. Παπαστάμου, Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας, σελ. 430-452, εκδ. Οδυσσέας, και Στ. Παπαστάμου, *Η Ψυχολογιοποίηση*, εκδ. Οδυσσέας.

38. Κ. Μάτσα: «Η τοξικομανία ως ακραία μορφή αλλοτρίωσης», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, Ν. 73, σελ. 12.

39. Θ. Κόντης: *Επιχειρησιακές Επικοινωνίες, Εισαγωγή στην επιχειρησιακή ομαδική επικοινωνία*, σελ. 117-125, εκδ. Σύγχρονη Εκδοτική, Μ. Γιαννουλέας & Μ. Josien & Γ. Βαγιάτης: *Η επικοινωνία μέσα και έξω από τον εργασιακό χώρο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα. Οι σχέσεις λόγου χάρη διευθυντή - υφισταμένου θα μπορούσαν δīθεν να αποτελούν το κλειδί της αποτελεσματικότητας κάθε επιχείρησης και όσο καλές είναι, τόσο πιο υγιής είναι η επιχείρηση (!). Και βέβαια μια καλή σχέση διευθυντή-υφισταμένου μπορεί να ορισθεί ως «συμβουλευτική σχέση» (!!) στο: Ρ. Ντε Μπόρντ: *Δεξιότητες συμβουλευτικής στο χώρο εργασίας*, σελ. 107, εκδ. Καστανιώτης.

40. Αιμ. Αγκαθανάκη: «Ιδεολογήματα χειραγώγησης της εργατικής τάξης», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Τομ. 2, σελ. 37, 2000.

41. Μ. Σνάνιντερ: *Νεύρωση και.....*, σελ. 232, ό.π.

Η άνοδος τελικά της ταξικής συνείδησης των εργατών, η συνειδητοποίηση από όλο και περισσότερους εργάτες της εκμεταλλευτικής φύσης του συστήματος και η άνοδος τελικά της ταξικής πάλης, υποχρεώνει το κεφάλαιο να αναζητά νέες όλο και πιο συγκαλυμμένες μεθόδους για την επίτευξη των στόχων του.⁴² Ο προσανατολισμός λοιπόν του κεφαλαίου στις ψυχολογικές μεθόδους δεν αποτελεί «τέχνασμα» ούτε είναι κάτι παροδικό. Έχει αντικειμενική βάση.

Αντανακλά την προσπάθεια του κεφαλαίου να αυξήσει την εκμετάλλευση των εργατών σε συνθήκες που χαρακτηρίζονται από μια χωρίς προηγούμενο άνοδο του ρόλου της εργατικής τάξης στην παραγωγή. Η αντικειμενική βάση έχει επομένως βαθιές ρίζες που συνδέονται τελικά με την όξυνση της βασικής αντίθεσης του καπιταλισμού ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και την καπιταλιστική μορφή των κοινωνιών. Είναι μια μορφή εκδήλωσης της γενικής και αθεράπευτης κρίσης του καπιταλισμού.⁴³

1.6 Γ) Σχέση ψυχολογικών μεθόδων και τρομοκρατίας

Ορισμένοι αντιπαράθετουν στην υιοθέτηση των μεθόδων «των ανθρωπίνων σχέσεων» στην καπιταλιστική πρακτική του κεφαλαίου, την εφαρμογή από αυτό ανοιχτά τρομοκρατικών μεθόδων. Όμως ούτε οι αντικειμενικές αιτίες, που όπως είδαμε ωθούν το κεφάλαιο στη μεθοδολογία των ανθρωπίνων σχέσεων, ούτε η καθημερινή πρακτική δικαιολογούν ένα τέτοιο ισχυρισμό. Και οι δυο κατηγορίες μεθόδων συνυπάρχουν και συμπληρώνουν η μια την άλλη. Η βία και η καταπίεση είναι σύμφυτες στο κεφάλαιο. Εκείνο που αλλάζει μόνο είναι η μορφή της βίας και οι μέθοδοι άσκησης της. Ειδικά στη χώρα μας, θα ήταν αυταπάτη να θεωρήσει κανείς ότι η προσφυγή σε ψυχολογικές μεθόδους μπορεί να σημαίνει εγκατάλειψη της παραδοσιακής τρομοκρατίας, της απειλής της απόλυσης, των κάθε μορφής εκβιασμών.⁴⁴

Φυσικά, οι ανοιχτές τρομοκρατικές μέθοδοι συναντούν ολοένα και εντονότερη την αντίσταση των εργατών. Το κεφάλαιο υποχρεώνεται να αναζητά πιο καμουφλαρισμένες μεθόδους, χωρίς ωστόσο να εγκαταλείπει και τις πιο βίαιες ακόμη μορφές καταπίεσης. Για παράδειγμα, όπως καταγγέλλει ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Αθήνας, η επιχείρηση Μετρόπολις στην Ομόνοια στους εργαζόμενους του κλάδου, είναι γνωστή ως «Νταχάου». Ο επιχειρηματίας συνήθιζε να κλειδώνει τους εργαζόμενους μέσα στην αποθήκη γιατί τους θεωρούσε ύποπτους για κλοπή. Για τυχόν έκτακτες φυσικές ανάγκες, οι εργάτες ήταν υποχρεωμένοι να ειδοποιούν τηλεφωνικά τον εργοδότη για να ανοίξει κάποιος την πόρτα, ή αν αυτό ήταν δύσκολο χρησιμοποιούσαν ως «δοχείο νύχτας» ένα μπουκάλι μπίρας.⁴⁵

42. Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών: *Η καπιταλιστική εκμετάλλευση στην Ελλάδα. Βαθμός...*, σελ. 117, ο.π.

43. ό.π.

44. ό.π., σελ. 188.

45. *Περιοδικό του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων Αθήνας*, «Τρομοκράτης Εργοδότης», Αρ. Φύλ. 3, σελ. 6, 12/2000.

Άλλωστε δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου «το κράτος του νόμου και του αστυνομικού» λειτουργεί καταδικάζοντας κατοίκους περιοχών επειδή συμμετέχουν σε εκδηλώσεις διαμαρτυρίας κατά της υποβάθμισης της περιοχής τους (ρύπανση, κλείσιμο εργοστασίων, κ.ά.).⁴⁶

1.7 Δ) Βασικές μέθοδοι των «ανθρωπίνων σχέσεων»

α) Επικοινωνία «προς τα κάτω»

Βασικός στόχος των «ανθρωπίνων σχέσεων» είναι να εξασφαλιστεί η επικοινωνία, δηλαδή να εξασφαλιστούν κανάλια επηρεασμού και αποπροσανατολισμού των εργατών από την εργοδοσία. Τα μέσα που χρησιμοποιούνται για το σκοπό αυτό είναι πολλά:

- i) Φυλλάδια, εγχειρίδια και άλλα έντυπα που η εργοδοσία μοιράζει στους εργάτες.
- ii) Σε άλλες χώρες μεγάλα μονοπώλια διαθέτουν δικούς τους ραδιοφωνικούς σταθμούς, εφημερίδες κ.λπ. Στη χώρα μας υπό την επιρροή της εργοδοσίας στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και στον Τύπο, χρησιμοποιείται σε εκτεταμένη κλίμακα η τακτική των εξωτερικών κυκλωμάτων που μεταδίδουν επιλεγμένη μουσική, ανακοινώσεις της εργοδοσίας κ.λπ.
- iii) Μια πολύ σοβαρή μορφή επικοινωνίας «προς τα κάτω» είναι η κυκλοφορία φημών στους εργάτες. Αυτή χρησιμοποιείται κυρίως σε περιόδους απεργιακών κινητοποιήσεων με σκοπό τον αποπροσανατολισμό των εργατών.⁴⁷ Για παράδειγμα, η φήμη για μείωση του προσωπικού μπορεί να δράσει ανασταλτικά σε οποιαδήποτε μορφή διεκδίκησης καλύτερων όρων εργασίας, ενώ δεν λείπουν και οι αντίστοιχες «πληροφορίες» για δήθεν υπεράριθμους εργαζόμενους.⁴⁸

β) Επικοινωνία «προς τα πάνω»

Οι θεωρητικοί της εργοδοσίας διαπίστωσαν, ότι οι μέθοδοι επηρεασμού μπορούν να είναι αποτελεσματικές αν η εργοδοσία γνωρίζει τις διαθέσεις και τις σκέψεις των εργατών. Σε αυτό αποβλέπει η εγκατάσταση καναλιών επικοινωνίας «προς τα πάνω». Στην κατηγορία αυτή ανήκουν ειδικά τεστ που γίνονται κατά την πρόσληψη, συνεντεύξεις, «φιλικές» συζητήσεις, περιοδικές έρευνες και άλλες μορφές περιλαμβανομένου φυσικά και του γνωστού χαφιεδισμού. Για παράδειγμα, στο εργοστάσιο κατασκευής αυτοκινήτων Ρενό στη Γαλλία, οι υποψήφιοι εργαζόμενοι πηγαίνουν για «εξετάσεις» σε ψυχιάτρους, για ενδεχόμενη μόνιμη πρόσληψη στο εργοστάσιο. Η ερώτηση δε που θα δώσει τη σημαντική πληροφορία στον ψυχίατρο και στην εργοδοσία είναι το πώς θα αντιδρούσε ο υποψήφιος εργαζόμενος ως αρχιεργάτης σε περίπτωση απεργίας.⁴⁹

46. Ριζοσπάστης, «Τιμωρήθηκαν για το λιμάνι», 20/12/2000.

47. Στην ψυχολογία της επικοινωνίας, η φήμη ορίζεται ως μία γενική κατάφαση που εμφανίζεται σαν αληθινή, χωρίς όμως να υπάρχει κανένα συγκεκριμένο δεδομένο που να επιτρέπει την επαλήθευσή της. Πρόκειται δηλαδή για την κυκλοφορία φανταστικών μηνυμάτων οργανωμένων σύμφωνα με μια ψυχοσυναισθηματική λογική που αποκόβει τα πραγματικά περιεχόμενα από τον περίγυρό τους και τα μετατρέπει σε αμιγή μύθο. Όμως οι πληροφορίες πρέπει να είναι πιστευτές και αληθοφανείς.

48. Ριζοσπάστης, «ΣΟΦΤΕΞ, απειλούνται οι θέσεις εργασίας», 04/01/2000.

49. Το Βήμα, «Επάγγελμα, έκτακτος», σελ. Α.26, 14/4/1996.

γ) Αξιοποίηση του στελεχιακού δυναμικού

Στη σύγχρονη επιχείρηση όλο το στελεχιακό δυναμικό από την κορυφή ως τη βάση, πρέπει να έχει γνώσεις και να μπορεί να χρησιμοποιεί τις μεθόδους των «ανθρωπίνων σχέσεων». Όλοι πρέπει να έχουν στοιχειώδεις γνώσεις ψυχολογίας και να είναι σε θέση να παίξουν τον «πατέρα εξομολόγο». Οι εταιρίες ξοδεύουν πολύ χρήμα και χρόνο οργανώνοντας μαζική εκπαίδευση των τεχνικών εποπών στις μεθόδους των «ανθρωπίνων σχέσεων». Τα θέματα που διδάσκονται είναι επικοινωνία, τυπικές και άτυπες οργανώσεις, προσαρμογή των υπαλλήλων στις τεχνολογικές και άλλες αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στην επιχείρηση κ.λπ.

Πολύ προσοχή δίνεται στην «αποτελεσματική πειθώ», στην ικανότητα να «μιλά κανείς πειστικά», να προεδρεύει σε μια συνάντηση, να πλάσσει ωραία τις ιδέες του κ.λπ.⁵⁰

1.8 Η συμμετοχή των εργατών

Η εργοδοσία, όσο «μοντέρνα» και αν είναι, το μόνο για το οποίο όχι μόνο δεν ενδιαφέρεται αλλά και το καταπολεμά με όλα τα μέσα, είναι ο έλεγχος των αποφάσεων της από τους εργάτες. Μόνη «συμμετοχή» για την οποία ενδιαφέρεται το κεφάλαιο, είναι η ανάληψη μεγαλύτερων ευθυνών από τους εργάτες και η ενσωμάτωσή τους στο σύστημα του καπιταλισμού. Από τη σκοπιά αυτή, τη σκοπιά δηλαδή της ταξικής συνεργασίας για την από κοινού με τους εργάτες οργάνωση της εκμετάλλευσης των τελευταίων, βλέπει το κεφάλαιο και το ζήτημα της συμμετοχής των εργατών στη λήψη αποφάσεων. Στην κατεύθυνση αυτή παίρνει μέτρα που έχουν για στόχο τους να καλλιεργούν στους εργάτες την αίσθηση της συμμετοχής τους, π.χ. με το μίσθωμα μετοχών της εταιρίας στους εργαζόμενους, αντί αυξήσεων στους μισθούς τους. Αυτή η διαδικασία αποσκοπεί, α) στη δημιουργία κινήτρων εργασίας με το μικρότερο δυνατό κόστος για την επιχείρηση, β) στη χειραγώγηση των εργαζομένων και στην καλλιέργεια της ταξικής συνεργασίας, αφού δημιουργείται η ψευδαίσθηση

50. Οι μάντζερ για παράδειγμα, με τη διεύθυνση των παραγωγικών διαδικασιών και των διαδικασιών εκμετάλλευσης στο σύγχρονο καπιταλισμό εκπληρώνουν μια σοβαρή λειτουργία. Οι ιδιοκτήτες του κεφαλαίου έχουν ανάγκη από ειδικευμένους και αφοσιωμένους υπαλλήλους. Οι σημαντικότεροι μάντζερ, οι πρόεδροι, οι αντιπρόεδροι και τα μέλη των εποπτικών συμβουλίων, δεν είναι πια υπάλληλοι με την ακριβή σημασία της λέξης αλλά ανήκουν ουσιαστικά στην αστική τάξη. Ειδικότερα στο: A. Bonisch & D. Reichelt: *Αστικές θεωρίες για την κοινωνία και η πραγματικότητα*, εκδ. Ιδεολογική Πάλη.

Όπως τονίζεται στην εφημερίδα ΚΕΡΔΟΣ (27-10-2002), οι επιχειρηματίες έχουν πλέον συνειδητοποιήσει ότι το ανθρώπινο δυναμικό τους αποτελεί σοβαρό “περιουσιακό” στοιχείο για την επιχείρησή τους. Αποτέλεσμα, το γνωστό Human Resource Management (Διοίκηση Ανθρώπινου Δυναμικού) έχει γίνει και στην Ελλάδα μια ιδιαίτερα δημοφιλής και περιζήτητη επαγγελματική δραστηριότητα. Οι Αμερικανοί είχαν αντιληφθεί ότι οι εργαζόμενοι σε μια επιχείρηση αποτελούν σημαντικό κεφάλαιο γι’ αυτήν και μάλιστα ένα κεφάλαιο το οποίο έχει μεγάλα περιθώρια βελτίωσης και ανάπτυξης. Ήδη στις αναπτυγμένες οικονομίες της Δύσης έχει ιδιαίτερη εφαρμογή την τελευταία δεκαετία, αφού επιχειρήσεις οι οποίες “εκμεταλλεύτηκαν” την επιτυχημένη διοίκηση ανθρώπινων πόρων, είδαν τα οικονομικά τους αποτελέσματα να βελτιώνονται σημαντικά. Παράλληλα οι άνθρωποι που στελεχώνουν ένα τμήμα διοίκησης ανθρώπινου δυναμικού, έχουν γνώσεις κοινωνιολογίας και ψυχολογίας και διαθέτουν τα κατάλληλα εφόδια, ώστε να είναι αποτελεσματικοί στη διαπροσωπική προσέγγιση και επικοινωνία, κάτι που κρίνεται αναγκαίο για έναν καλό human resource manager(!).

του «συνιδιοκτήτη» της επιχείρησης και γ) είναι δόλωμα για τη χειραγώγηση του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος στις εκτεταμένες ιδιωτικοποιήσεις δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών.⁵¹

1.9 Ε) Χρησιμοποίηση πολιτιστικών εκδηλώσεων

Μια σειρά μέτρων που υποδεικνύουν οι θεωρητικοί των «ανθρωπίνων σχέσεων» αποβλέπουν ειδικά στην ενσωμάτωση των εργατών και των οικογενειών τους στην επιχείρηση και γενικότερα στη λογική του καπιταλισμού.

Στην κατηγορία αυτή ανήκει μια μεγάλη ποικιλία μέτρων όπως η διοργάνωση πολιτιστικών και κοινωνικών εκδηλώσεων, η χορήγηση άτοκων δανείων ιδιωτικής ασφάλισης στους εργάτες, η διοργάνωση εκδρομών, σπορ, κ.λπ.

Όπως – χαρακτηριστικά – γράφει ο Τζέρβις, το κεφάλαιο αντιμετώπισε την «αποστροφή» (δηλαδή την αντίσταση της εργατικής τάξης) σε πολλά επίπεδα. Κατ' αρχήν με την αύξηση των καταναλωτικών αγαθών, τις «ανθρώπινες σχέσεις», την εισαγωγή ψυχολόγων στα εργοστάσια, την «κοινωνική πολιτική»⁵² και γενικά με μια σειρά μεθόδων διαφθοράς και ιδιοποίησης το κεφάλαιο προσπάθησε να ξεκινήσει μια πολιτική «ευμενούς επανατοποθέτησης» του εργάτη απέναντι στο εργοστάσιο με βάση την ψυχολογιστική του αντίληψη για το πρόβλημα. Αυτή η ψυχολογιστική επανατοποθέτηση ταίριαζε μια χαρά με την ανάπτυξη της ψυχολογίας και την επίδραση της ψυχανάλυσης, η οποία λειτούργησε σαν αποτελεσματικός τρόπος χειραγώγησης στο βαθμό που δεν στηρίζονταν παρά σε συγκινησιακούς παράγοντες, δηλαδή στο παράλογο και παιδικό υπόβαθρο της ανθρώπινης ψυχής.⁵³

Έτσι, όλες σχεδόν οι αστικές θεωρίες για την ασθένεια, άσχετο αν πρόκειται για την ψυχανάλυση, την ψυχοσωματική ιατρική, την ψυχολογία επιχειρήσεων, παραβλέπουν εντελώς ή περιγράφουν με υπεκφυγές και ευφημισμούς την πρωτογενή κοινωνική εστία της ασθένειας, τις καπιταλιστικές σχέσεις εργασίας. Βλέπουν δηλαδή τα αίτια των ψυχασθενειών σ' όλα τα δυνατά παράγωγα επιφαινόμενα π.χ. στο «οιδιπόδειο σύμπλεγμα» (Φρόυντ).⁵⁴

51. Αιμ. Αγκαβανάκη: *Ιδεολογήματα χειραγώγησης της...* ....., ό.π.

52. Σ' αυτή την αντίληψη, συμπεριλαμβάνονται και τα μέτρα μείωσης των εργοδοτικών εισφορών και οι επιδοτήσεις προς τους εργοδότες για τη δημιουργία θέσεων εργασίας. Σε αυτό το πλαίσιο κινήθηκε και το πρόγραμμα που εξήγγειλε η Κυβέρνηση για δήθεν ενίσχυση των ανέργων από τις επιχειρήσεις. Με τα προγράμματα όμως αυτά δεν επικυρωθήκαν οι άνεργοι, αλλά οι εργοδότες με 5.000-6.000 δρχ. την ημέρα για 3 χρόνια για την πρόσληψη σειομοπαθών ανέργων. Αντίστοιχα στο Βέλγιο, οι εργοδότες που δημιουργούν θέσεις εργασίας για νέους και ανέργους, λαμβάνουν αφενός μεγάλη επιδότηση για 3 έτη και αφετέρου πλήρη απαλλαγή από κοινωνικές εισφορές ενώ στη Βρετανία, οι εργοδότες που προσλαμβάνουν άτομα που είναι άνεργα επί 2 χρόνια και πάνω απαλλάσσονται από τις κοινωνικές εισφορές για ένα χρόνο. Όλα αυτά στοχεύουν στην ικανοποίηση του αιτήματος από μερίδας του κεφαλαίου για «μείωση του μισθολογικού κόστους» και αύξηση των κερδών με την ένταση της εκμετάλλευσης των εργαζομένων και την άμεση ή έμμεση χρηματοδότησή τους με διάφορα κίνητρα από το κράτος.

53. Τ. Τζέρβις: *Εργάτης και νεύρωση*, σελ. 30, εκδ. Στοχαστής.

54. Μ. Σνάιντερ: *Νεύρωση και πάλη...* ....., σελ. 228-229, ό.π.

Υπό αυτούς τους όρους, η ψυχολογία είναι πλέον η ιδεολογία του κομφορμισμού και εκσυγχρονισμού στην περίοδο του ύστερου καπιταλισμού.⁵⁵

1.9 Η αναγκαιότητα υπέρβασης της σύγχρονης αποξένωσης

Είναι σαφές ότι για τον Μαρξ, αλλαγή της σημερινής κατάστασης σημαίνει πριν από όλα την κατάργηση των διαμεσολαβήσεων εκείνων που παρεμποδίζουν την ανάπτυξη του ανθρώπου και πριν από όλα την κατάργηση των διαμεσολαβήσεων που αναπόφευκτα γεννά ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής.⁵⁶ Συνεπώς, σημαίνει ανατροπή αυτού του τρόπου παραγωγής.

Ο αγώνας λοιπόν για την άρση της αλλοτρίωσης και της αποξένωσης αποβλέπει, πριν από όλα, την άρση των αιτιών τους και των συνεπειών τους που είναι οι ταξικές διαιρέσεις, ο καταμερισμός εργασίας, η ιδιοποίηση της υπεραξίας, αλλά κυρίως η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής. Ο αγώνας λοιπόν πριν από όλα είναι πολιτικός.

Ποια όμως είναι η κοινωνία που προτείνει ο Μαρξ; Σε ένα μνημειώδες έργο του, λέει ότι η άλλη κοινωνία, εκεί όπου δεν θα υπάρχει εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, χαρακτηρίζεται ως κομμουνιστική.

Στην ανώτερη λοιπόν φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, όταν θα έχει εξαφανιστεί η υποδουλωτική υποταγή του ατόμου στον καταμερισμό της εργασίας και μαζί της η αντίθεση ανάμεσα στην πνευματική και τη σωματική εργασία, όταν η εργασία θα έχει γίνει όχι μέσο για να ζει ο άνθρωπος, αλλά η πρώτη ανάγκη της ζωής, όταν με την ολόπλευρη ανάπτυξη των ατόμων θα έχουν αναπτυχθεί και οι παραγωγικές δυνάμεις και θα αναβλύζουν πιο άφθονα όλες οι πηγές του κοινωνικού πλούτου, τότε μόνο θα γράφει η κοινωνία στη σημαία της: Από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του.⁵⁷

Στην κομμουνιστική κοινωνία το παρόν κυριαρχεί στο παρελθόν. Ο ελεύθερος χρόνος, ο χρόνος ψυχαγωγίας, ο χρόνος μιας ανώτερης δραστηριότητας μεταμορφώνει εκείνον που τον απο-

55. Ρ. Τζάκομπι: *Κοινωνική Αμνησία, Κριτική της Κομφορμιστικής Ψυχολογίας*, από τον Άντλερ στο Λαιγκ, σελ.88, εκδ. Ύψιλον. Στο επίπεδο της εκπαίδευσης, οι επιδιώξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης υλοποιούνται κυρίως με το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΠΕΑΕΚ Ι-ΙΙ). Το Πρόγραμμα αυτό είναι το μεγαλύτερο επιχειρησιακό πρόγραμμα ανθρωπίνων πόρων στην Ελλάδα. Εκείνο που χαρακτηρίζει το πρόγραμμα είναι ο στρατηγικός χαρακτήρας των προτάσεων του που στοχεύουν σε ριζικές, αντιδραστικές αλλαγές στη φυσιογνωμία και το χαρακτήρα ιδιαίτερα της ανώτατης εκπαίδευσης. Μια πρώτη απόπειρα “αποκρυπτογράφησης” του Προγράμματος αναδεικνύει ότι “η σύνδεση του πανεπιστημίου με την οικονομία και την κοινωνία” δεν αφορά τίποτε άλλο παρά την υποταγή των επιστημονικών επιτευγμάτων στις επιδιώξεις των επιχειρήσεων με απώτερο σκοπό το κέρδος και τη μεγαλύτερη απόσπαση υπεραξίας από τους εργαζόμενους. Ήδη αυτή η σύνδεση υλοποιείται με διάφορους τρόπους, όπως παρέμβαση στο περιεχόμενο των προπτυχιακών και των μεταπτυχιακών σπουδών (π.χ. μεταπτυχιακές σπουδές στην Οργανωτική και Βιομηχανική Ψυχολογία, στο πρόγραμμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου ή μάθημα με τίτλο, «Κοινωνική Εργασία στη Βιομηχανία» στο πρόγραμμα σπουδών των τμημάτων Κοινωνικής Εργασίας, κ.ά.). Αναλυτικότερα στο: Κ. Ιωαννίδης, (2000), «Πολιτική της ΕΕ για την εκπαίδευση. Το παράδειγμα ΑΕΙ-ΤΕΙ», *ΚΟΜΜΕΠ*, τ. 1, σελ. 71-83.

56. Ρούσης Γ.: *Ο Λόγος στην ουτοπία*, σελ. 101, εκδ. Γκοβόστη.

57. Μαρξ Κ.: *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, σελ. 15, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

λαμβάνει σε ένα διαφορετικό υποκείμενο και ως τέτοιο διαφορετικό υποκείμενο, εισέρχεται στη διαδικασία παραγωγής.

Πλέον ο άνθρωπος θα μπορεί να αναπτύξει όλες τις ικανότητες και δεξιότητές του.⁵⁸ Στην κομμουνιστική κοινωνία δεν θα υπάρχουν ζωγράφοι, μα άνθρωποι που θα ασχολούνται με τη ζωγραφική σαν μία από τις διάφορες πλευρές της δραστηριότητάς τους.⁵⁹

Η αναγκαιότητα του συντονισμού και η δημιουργία ενός κοινωνικού κινήματος αποκτά έναν επίκαιρο χαρακτήρα. Δεν υπάρχει άλλη επιλογή, διότι όπως λέει ο ποιητής,

«δοκίμασε, συνέχισε τα γυμνάσματά σου. Κοίπα που η θάλασσα που ανακατεύει συνεχώς ουρανό και φύκια πασχίζοντας να βρει το σωστό της χρώμα».

Βιβλιογραφία - Παραπομπές

1. Αγκαθανάκη Αιμ. (2000): «Ιδεολογήματα χειραγώγησης της εργατικής τάξης», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*.
2. Το Βήμα: *Επάγγελμα, έκτακτος*, 14/4/1996.
3. Γιαννουλέας, Μ., Josien, Μ., Βαγιάτης, Γ. (1992): *Η επικοινωνία μέσα και έξω από τον εργασιακό χώρο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
4. Cornforth M. (1981): *Κομμουνισμός και ανθρώπινες αξίες*, εκδ. Μνήμη.
5. Ιβριώτης Γ., (1980): *Δοκίμια μαρξιστικής φιλοσοφίας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
6. Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, (ΚΜΕ), (1991): *Ανεργία και Απασχόληση στην Ελλάδα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
7. Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, (ΚΜΕ), (1987): *Η καπιταλιστική εκμετάλλευση στην Ελλάδα, Βαθμός και Μορφές*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
8. Κόντης Θ., (1992): *Επιχειρησιακές Επικοινωνίες, Εισαγωγή στην επιχειρησιακή ομαδική επικοινωνία*, εκδ. Σύγχρονη Εκδοτική.
9. Μαρξ Κ., (1975): *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, εκδ. Γλάρος.
10. Μαρξ Κ. & Ένγκελς Φ., (1964): *Λόγοι στην επέτειο της "Εφημερίδας του Λαού"*, Διαλεκτά Έργα.
11. Μαρξ Κ. & Ένγκελς Φ., (1964): *Κριτική της φιλοσοφίας του δικαίου του Hegel-εισαγωγή*, Διαλεκτά Έργα.
12. Μαρξ Κ., (1973): *Το εβραϊκό ζήτημα*, εκδ. Πράξη.
13. Μάτσα Κ. (2001): «Η τοξικομανία ως ακραία μορφή αλλοτρίωσης», *Τετράδια Ψυχιατρικής*.
14. Μιχαλαρέας Η., (1999): «Το ταξικό περιεχόμενο της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*.
15. Μιχαλαρέας Η., (2001): «Τα ναρκωτικά σαν κοινωνικό φαινόμενο», *Τετράδια Ψυχιατρικής*.
16. Μπισσάκης Ε., (2001): *Γονίδια του μέλλοντος*, εκδ. Προσκήνιο.
17. Μπισσάκης Ε., (1982): *Φιλοσοφία του ανθρώπου*, εκδ. Gutenberg.

58. Βλ. αναλυτικά: Λεόντιεφ Α.: *Δραστηριότητα, Συνείδηση, Προσωπικότητα*, εκδ. Αναγνωστίδη.

59. Κ. Μαρξ: *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Α-Β, εκδ. Gutenberg.

18. Μπαϊρακτάρης Κ.: *Ψυχική υγεία και κοινωνική παρέμβαση*, εκδ. Εναλλακτικές Εκδόσεις.
19. Μπένζαμεν Κ., (1985): *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, εκδ. Εναλλακτικές Εκδόσεις.
20. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων / Τομέας Φιλοσοφίας, (1987): *Ο Καρλ Μαρξ και η φιλοσοφία*, Α' Πανελλήνιο Συνέδριο, εκδ. Gutenberg.
21. Παπανικολάου Λ., (1996): *Ο Νόμος κίνησης της αστικής επανάστασης*, εκδ. Στάχυ.
22. Παπαστάμου Στ. & Μιούνν Γκ., (1983): *Μειονότητες και εξουσία*, εκδ. Αλέτρι.
23. Παπαστάμου Στ., (1989): *Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας*, εκδ. Οδυσσέας.
24. Στ. Παπαστάμου (1989): *Η Ψυχολογιοποίηση*, εκδ. Οδυσσέας.
25. *Περιοδικό του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων Αθήνας*, «Τρομοκρατής Εργοδότης», 12/2000.
26. *Περιοδικό Συμβουλευέιν*, «Συναισθηματική Νοημοσύνη και απόδοση των εργαζομένων», τευχ. 13, Οκτώβριος 2002.
27. Πρωτοπαπαδάκη Μ., (1978): *Εισήγηση στο Α' Συνέδριο Ψυχολογίας. Πρακτικά Συνεδρίου*.
28. Ραφαηλίδης Β., (1999): *Η μεγάλη περιπέτεια του Μαρξισμού*, εκδ. Εικοστός Πρώτος.
29. Ριζοσπάστης: *Τα βασανιστήρια και πάλι στο προσκήνιο*, 11/03/2002.
30. Ριζοσπάστης: *ΣΟΦΤΕΞ, απειλούνται οι θέσεις εργασίας*, 4/1/2001.
31. Ριζοσπάστης: *Τιμωρήθηκαν για το λιμάνι*, 20/12/2000.
32. Ρούσης Γ., (1996): *Ο Λόγος στην ουτοπία*, εκδ. Γκοβόστης.
33. Σνάνιντερ Μ., (1975): *Νεύρωση και πάλη των τάξεων*, εκδ. ΡΑΠΠΑ.
34. Τζάκομπι Ρ., (1983): *Κοινωνική Αμνησία, Κριτική της Κονφορμιστικής Ψυχολογίας, από τον Αντλερ στο Λαιγκ*, εκδ. Ύψιλον.
35. Τζεργίς Τ., (1978): *Εργάτης και νευρώση*, εκδ. Στοχαστής.
36. Φίσερ Ε., (1975): *Τι είπε πραγματικά ο Μαρξ*, εκδ. Γλάρος.
37. Φουκώ, (1974): *Ιστορία της τρέλλας*, εκδ. Ηριδανός.
38. Χορκχάιμερ Μ., (1997): *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*, εκδ. Ύψιλον.